

УДК: 94: 329.17-054.72 «1920/1930»

В.Г. БОНДАРЕНКО

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ХАРАКТЕРУ ВІЛЬНОКОЗАЦЬКОГО РУХУ НА ЕМІГРАЦІЇ У 20-30-Х РР. ХХ СТ.

Бондаренко Володимир Григорович – кандидат історичних наук, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

У роботі проаналізовано досягнення історіографії з проблеми визначення характеру вільнокозацького руху у 20-30-х рр. ХХ ст. Досліджуються основні риси ідеології Українського національного козацького товариства і Українського національного козацького руху. Визначається характер вільнокозацьких організацій з використанням методу історико-порівняльного аналізу.

Ключові слова: вільнокозацький рух, Українське національне козацьке товариство, Український національний козацький рух, консерватизм, авторитаризм, фашизм, націонал-соціалізм.

В работе проанализированы достижения историографии по проблеме определения характера вольнокозацкого движения в 20-30-х гг. XX в. Исследуются основные черты идеологии Украинского национального казачьего товарищества и Украинского национального казачьего движения. Определяется характер вольнокозацких организаций с использованием метода историко-сравнительного анализа.

Ключевые слова: вольнокозацкое движение, Украинское национальное казачье товарищество, Украинское национальное казачье движение, консерватизм, авторитаризм, фашизм, национал-социализм.

This paper analyzes the achievement of the historiography on the definition of the character Free Cossacks movement in the 20-30-ies of XX century. We study the basic features of the ideology of the Ukrainian National Cossack and Ukrainian Cossack movement. Defines the character Free Cossacks organizations using the historical-comparative analysis.

Key words: Free Cossacks movement, Ukrainian cossack national partnership, Ukrainian national cossacks movement, conservatism, authoritarianism, fascism, national socialism.

© В.Г. Бондаренко, 2013

Постановка проблеми. Минуле століття багато хто називає добою екстремізму та тоталітаризму. На жаль, і ХХІ ст. не знищило політичних організацій і партій, які базуються на ідеології екстремізму та правого радикалізму. Перемога в Італії Північної ліги та Італійського соціального руху, голосування на президентських виборах у Франції (30 % виборців за ультраправий національний фронт), активна діяльність неонацистських груп у ФРН виявляють піднесення ультраконсервативних і неонацистських ідей в Європі. Цьому сприяє і нова економічна криза, яка на думку економістів та істориків, найбільш катастрофічна після Великої депресії 1929-1932 рр. На теренах колишнього Радянського Союзу також зростає активність праворадикальних та неонацистських груп. В країнах, які зазнали найбільших втрат у боротьбі з нацизмом, серед певних кіл молоді є популярними неонацистські ідеї (футбольні «ультра», скінхеди). Сучасний фашизм і націонал-соціалізм мутує, мімікрує, одягається у фешенебельні сучасні обгортки. Тому завданням істориків, політологів, філософів є дослідити історичні прояви екстремізму і правого радикалізму, виявити їхні характерні риси та ідеологічні прояви. Це допоможе суспільству протистояти сучасним проявам цих негативних тенденцій та виховати у широких народних мас імунітет до неонацистських і неонацистських ідей. Серед найменш вивчених історичних проявів фашизму і націонал-соціалізму є ультрарадикальні організації серед слов'янських народів, у тому числі й українського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення поширення фашистських і нацистських ідей у середовищі антирадянської еміграції та конкретних організаційних проявів знайшло відображення у працях радянських істориків. Подаючи значний масив конкретних фактів, вони, на жаль, не мали доступу до великої кількості архівних документів. До того ж, їх оцінки були заідеологізовані і надто емоційні. Вся російська та українська еміграція звинувачувалася у співробітництві з нацистами і фашизмом [1-3]. Більш об'єктивними були праці В. Коміна [4-6]. Серед істориків УРСР значимою роботою В. Чередниченка, а особливо В.Троцького [7-8]. Останній, хоча із тогочасних ідеологічних позицій, подає характеристику вільнокозацького руху на еміграції і його стосунків з нацистами.

Серед представників російської еміграції увага проблемі не знайшла адекватного відображення. Зарубіжна українська історіографія намагалася не згадувати про наявність праворадикальних організацій та їх зв'язок з нацистами. Це ж стосувалося і вільнокозацького руху, де події міжвоєнного періоду не згадувалися [9-10]. Тільки В. Косик у дослідженнях 80-90-х рр. ХХ ст. незначний за обсягом сюжет присвятив діяльності І. Полтавця-Острияниці [11].

Після розпаду СРСР історикам стали доступні значні за обсягом невідомі раніше архівні документи. Зникли ідеологічний тиск та зайва емоційність. В історіографії Російської Федерації з'явилися об'єктивні праці з питань поширення

фашистських і нацистських ідей у середовище російської еміграції та діяльності праворадикальних організацій [12-14]. Прояви фашизму в організаціях української еміграції знайшли значно менше місця у роботах українських істориків [15; 16]. К. Бондаренко, вибудовуючи систематизацію ультраконсервативних партій і організацій, згадав і вільнокозацькі, характеризуючи їх, як націонал-соціалістичні. Значний внесок у дослідження проблеми зробили роботи Т. Осташко [17]. Певну увагу визначенню проблеми характеру вільнокозацького руху приділив у своїй монографії В. Лободаєв [18]. Т. Осташко і В. Лободаєв не погоджуються з характеристиками К. Бондаренка і подають власні позиції щодо проблеми.

Аналізу проявів фашизму і нацизму серед слов'янських народів були присвячені окремі сюжети в класичних роботах К. Кабальєро та В. Віппермана [19; 20]. Безпосередньо проявам нацизму і фашизму в середовищі російської еміграції була присвячена робота Д. Стефана, в якій згадувалося і про діяльність І. Полтавця-Острияниці [21]. Ще однією роботою, де порушувалося питання російського фашизму, була монографія У. Лакера [22]. Значне місце внеску І. Полтавця-Острияниці у розбудову раннього нацистського руху та подальші зв'язки з керівництвом Третього рейху приділив у своїй монографії М. Келог [23]. Отже, проблема характеру вільнокозацького руху у 20-30-х рр. ХХ ст. не знайшла ще кінцевого вирішення у сучасній історіографії. Обумовлено це різноманітністю теоретико-методологічних підходів до визначення «фашизму» і «націонал-соціалізму». На наш погляд, доцільним є використання компаративістського підходу і залучення більшої кількості програмних документів вільнокозацького руху та його конкретної діяльності. Тому це і викликало необхідність написання даної статті.

Мета дослідження. Метою статті є, використовуючи історико-порівняльний метод, визначити характер вільнокозацького руху у 20-30-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поразка національно-визвольних змагань та встановлення комуністичного режиму вплинули на політичні погляди та ідеологію українського національно-визвольного руху. Питання про відповідальність за поразку та майбутні шляхи боротьби за державність України викликали зміни у політичній структурі та ідеології. Відбулось поправління серед політичних організацій і партій, хоча не таке різке, як у російській еміграції. Найявністю прихильників П. Скоропадського та В. Габсбурга визначило поворот до більш консервативних поглядів, навіть серед колишніх прибічників УНР. Достатньо згадати О. Назарука, В. Шаповала, В. Андрієвського та ін.

Такій зміні та орієнтації частини еміграції на новітні ідеї фашизму і націонал-соціалізму сприяли наступні фактори. Серед них необхідно назвати проблему адаптації емігрантів у країні перебування. На відміну від російської еміграції, лише незначну групу склали представники підприємців, поміщиків та чиновників. Тому серед українських емігрантів мало хто мав фінансові або матеріальні

багатства за кордоном. До того ж, серед військової української еміграції переважали особи які не мали цивільних спеціальностей. Переважна більшість українських емігрантів займалася некваліфікованою працею або працювала робітниками та дрібними службовцями. Це в певній мірі викликало незадоволення політикою верхівки країн перебування та ненависть до єврейської і російської еміграції. Значна група російських євреїв змогла добре пристосуватися за кордоном, мала високий рівень життя. Це обумовлювало побутовий і політичний антисемітизм. Крім того, багато хто вважав, що євреї склали переважну більшість комуністів, комісарів та чекістів. Зрозуміло, що фашистські та націонал-соціалістичні гасла знаходили вдале підґрунтя серед емігрантів.

Ще більше посилювала незадоволення рівнем життя та недовіру до демократичних інституцій західного суспільства криза 1929-1932 рр. Масове безробіття, закриття підприємств, припинення «Російської акції» урядом Чехословацької Республіки привело до поширення серед українців ідеї про необхідність авторитарних режимів та «сильної влади». На цьому тлі фашистський режим в Італії або нацистський у Німеччині бачився їм як зразок подолання кризових явищ, покращення життєвого рівня населення, обмеження влади великого капіталу.

Не можна забувати і про те, що емігранти були просякнуті духом антикомунізму. Б. Мусоліні та А. Гітлер вважалися лідерами, які покінчили з комунізмом у власних країнах та ведуть боротьбу з ним у всьому світі. Інформація про колективізацію, Голодомор та масові репресії, що доходила до зарубіжних українців, ще більше викликала ненависть до комуністичного режиму й бажання використати будь-кого для боротьби з ним. Цю ідею добре виклав лідер козацької еміграції П.М.Краснов: «... Хоч з чортом, хоч з дияволом, але проти більшовиків!». Не можна забувати, що тоді ще не було тих злочинів проти населення України та інших народів, які відбулися під час Другої світової війни. Мало хто передбачав ту політичну практику, яку несли ідеї фашизму і націонал-соціалізму для народів світу. Отже, у середині 20-х рр. склалися передумови та причини, чому частина української і російської еміграції співчували ідеям фашизму і націонал-соціалізму і намагалися копіювати їх на національному ґрунті. Такий процес ще більше посилювався у 30-х рр. ХХ ст. Ідеями які приваблювали представників еміграції були антикомунізм, антисемітизм, «сильна національна влада», яка захищає національні інтереси, посилення соціальної рівності та обмеження впливу великого капіталу.

Особливістю вільнокозацького руху було те, що його центром став Мюнхен, де народився і нацистський рух. Лідер руху І. Полтавець-Острияниці ще в 1920 р. познайомився з М. Шойбнер-Ріхтером та іншими представниками групи прибалтійських німців, у тому числі і з А. Розенбергом, які відіграли значну роль у становленні націонал-соціалізму. У той час І. Полтавець-Острияниці разом з В. Біскупським увійшли до організації «Ауфбау» і почали активну співпрацю з А. Гітлером та його

прибічниками. Це співробітництво було обумовлено спробою об'єднати крайні праві кола Баварії, російських монархістів та представників Українського національного вільнокозацького товариства (УНВКТ). Заснувалося воно у м. Відні, а на чолі його стояв В. Габсбург. Хоча незабаром воно і припинило своє існування, але зв'язки І. Полтавця-Острияниці з НСДАП залишалися міцними протягом усього міжвоєнного періоду і під час Другої світової війни [24, арк. 278-283]. Таким чином, лідери вільнокозацького руху були знайомі з ідеями націонал-соціалізму з першого джерела і співпрацювали з НСДАП з самого початку її існування.

Мабуть було б зрозумілим, якщо б характер вільнокозацького руху визначався як націонал-соціалістичний. Таку оцінку йому дає К. Бондаренко у своїй статті [16]. Це підтверджується, здавалося б, появою свастики на обкладинці часопису «Український козак», який виходив у 1923-1924 рр. До речі, і в подальшій символіці руху використовувався цей знак. У документах 20-30-х рр. вживається визначення руху, як фашистського або специфічно-українського козацького націонал-соціалізму. Інші дослідники не погоджуються з думкою К. Бондаренка. Так, Т. Осташко наголошує на авторитарних тенденціях у русі та близькості його до тоталітарних моделей [17]. В. Лободаєв відкидає націонал-соціалістичний характер руху і пише про спекуляцію на ідеях фашизму і націонал-соціалізму [18, с. 269-289]. В. Троцинський характеризує програму Українського національного козацького руху, як близьку до програми НСДАП 24 лютого 1920 р. [25, с. 173]. Отже, думки дослідників щодо характеру вільнокозацького руху є різноманітними та controverсійними.

Звертаючись до визначеної вище проблеми, необхідно зазначити, що самі поняття особливо «консерватизм» і «фашизм» є й досі невизначеними. Єдиної трактовки цих термінів не існує, але термін «консерватизм» є похідним до терміну «фашизм». К. Бондаренко взагалі вважає, що «фашизм» є крайнім проявом консерватизму і характеризує багато партій і рухів, як ультраконсервативні, які раніше характеризувалися терміном «фашистські». Проблемою є також те, що італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм мали політичну практику і це більш виразно дозволяє виявити їх сутність та риси. Інші партії та організації не мали такої практики і це дозволяє характеризувати їх тільки за ідеологічними настановами, що ускладнює їх характеристику. К. Галушко вважає, що різноманіття форм фашизму не сприяє однозначному визначенню тих чи інших рухів як належних до фашизму. Він виділяє три форми – романський фашизм, націонал-соціалізм та піренейський фашизм. Перший він характеризує, як соціально-корпоративний, другий – расистський, третій – консервативно-католицький [15]. В. Віпперман подає власну класифікацію форм фашизму, в яку він вводить нову форму «фашизм з гори» – Угорщина, Румунія, Іспанія. Він стверджує, що режим Ю. Пілсудського не був фашистським. Німецький дослідник звертає увагу, що фашизм у різних країнах змінювався залежно від часу. Наприклад,

ранній націонал-соціалізм 1920-1923 рр. не мав яскраво вираженого расистського характеру [20]. Отже, аналізуючи характер вільнокозацького руху, необхідно враховувати те, що він не мав політичної практики в реалізації власних ідей. Для порівняння необхідно визначитися з якою формою фашизму ми його порівнюємо. До того ж, мають значення хронологічні межі, обрані для визначення характеру руху.

Зазначимо, що єдиної організації Вільного козацтва протягом міжвоєнного часу не існувало. У 1921-1922 рр. діяли Українське національне вільнокозацьке товариство (УНВКТ) та Українське козацьке товариство (УКТ). Діяльність Українського національного козацького товариства (УНАКОТО) відбувалася у 1923-1933 рр., а з 1935-1939 рр. діяв Український національний козацький рух (УНАКОР). Одночасно у США і Канаді діяли гетьманські «Січі» які пізніше набули назву Української гетьманської організації (УГО). Зрозуміло, що необхідно звернутися до визначення характеру кожної з цих організацій, а не визначати його скопом, бо це спотворює картину. Для визначення основних рис фашизму у західній історіографії та політології було створено дві ідеальні моделі: «фашистський мінімум» та модель «тоталітаризму». Обидві моделі піддалися жорсткій критиці за недосконалість і неврахування багатоманітності модельованого явища. У статті ми використали ідеї К. Галушка, який порівняв основні риси консерватизму та основних моделей фашизму, що, на наш погляд, є більш адекватним для визначення конкретного характеру вільнокозацьких організацій у міжвоєнний час [15, с. 166].

Аналізуючи УНВКТ і УКТ, ми можемо зазначити наявність у них таких притаманних тільки консерватизму рис, як релігійна етика, сповідання правової держави, демократизм, парламентаризм. До того ж, формою державного ладу запропонованою обома організаціями був спадковий Гетьманат, тобто монархія. Про це свідчать документи програмного характеру. УНВКТ була розроблена програма Конституційної партії, де були викладені вищезначені політичні принципи [26, арк. 326-333]. Регламент УНВКТ, який виконував функції Статуту, базувався на принципах авторитаризму, що виявлялося у призначенні посадових осіб організації і відсутності достатнього контролю [27, арк. 333-341]. Більш демократичним був Статут УКТ. Зрозуміло, що Українська гетьманська організація, яка базувалася на концепції В. Липинського, також носила елітарно-монархістський характер і не мала відношення до фашизму.

Найбільш близькою до італійського фашизму та раннього націонал-соціалізму була ідеологія УНАКОТО. У своїй діяльності воно проголошувало необхідність побудови Української національної козацької республіки, причому підкреслювався її великодержавний характер. Вживалися притаманні фашизму терміни «нація», «національна революція», «національна держава». В ідеології зверталася увага на об'єднання всіх антикомуністичних сил в єдиний фронт. Явною ознакою антипарламентаризму був заклик до відмови від парламентської

балаканини. Вживалися терміни: «вождь», «національний диктатор». Передбачалося створення соціальних організацій для регулювання соціального життя і обмеження влади великого капіталу. Це положення було дійсно скопійоване з італійських фашистських корпорацій. Характерною ознакою були й інші лівопопулістські гасла, серед яких – підтримка кооперативів, інвестиція частини коштів від прибутку капіталістів у промисловість, визнання інтересів суспільства. У Регламенті УНАКОТО виразно визначалися принципи авторитаризму і вождизму. Керівник організації контролював усі ланки і призначав усіх підлеглих йому керівників. Рядові члени були обмежені у правах критики або зміні керівництва.

Для ідеології УНАКОТО був характерний і антисемітизм. Євреї не могли бути громадянами Української держави і не могли займатися журналістською, видавничою і політичною діяльністю. Представники інших народів могли бути громадянами, але не козаками. Таким чином, багато ознак свідчили про наявність фашистської і націонал-соціалістичної доктрини в ідеології УНАКОТО.

З іншого боку, ряд ідеологічних принципів не збігалися з ознаками фашизму і націонал-соціалізму. Серед них – відсутність расової складової, оголошення християнської філософії основою ідеології, визнання державного статусу православної і греко-католицької церкви, створення козацьких братств на релігійній основі. Не було в ідеологічних установках УНАКОТО і агресивних, загарбницьких планів. Навпаки, метою товариства, наголошувалося в ідеології, є співробітництво з усіма народами і особливо з сусідами України. Отже, у програмних документах 1923 р. УНАКОТО були ознаки, які не дозволяють, на наш погляд, віднести його до класичних зразків фашизму і націонал-соціалізму [28, арк. 3 зв.-4].

Ми вважаємо, що для характеристики УНАКОТО необхідно звернути увагу на Універсал від 1 липня 1926 р. У ньому І. Полтавець-Остряниця відходить від проголошених в ідеології УНАКОТО принципів. Він наголошує на рівноправ'ї всіх мешканців України незалежно від національного походження і релігійного віросповідання. Також гарантується невід'ємна для людини сума прав і свобод, що явно запозичене з конституційних актів Західної Європи. Хоча І. Полтавець-Остряниця оголошується на перехідний час національним диктатором, але передбачається пізніше скликання парламенту Генеральної Державної Ради на основі загального виборчого права. Всім червоноармійцям та командирам, діячам радянського апарату оголошується амністія. Така відмова від ідеологічних принципів пояснювалась намаганням притягти до себе широкі кола української еміграції, знайти підтримку серед міжнародної спільноти та кон'юнктурність ідеологічних установ [29, арк. 49].

Після внутрішньої боротьби в складі УНАКОТО у 1932-1933 рр. та перебуванні І. Полтавця-Остряниці за доносом одного з керівників ОУН Р. Ярого у концтаборі, він вирішив створити нову вільнокозацьку організацію. У 1935 р. УНАКОТО

було розпущено, а замість нього було засновано УНАКОР. В умовах нацистської диктатури І. Полтавець-Остряниця не тільки з ідейних переконань, але і з метою одержання грошей та власної безпеки активно проголошував себе прихильником фашизму і націонал-соціалізму. Статут УНАКОР зберіг основні принципи організаційної структури і правового забезпечення, засновані на авторитарних принципах. Навпаки, з метою попередження загроз його владі І. Полтавець-Остряниця навіть посилив принципи вождизму у Статуті УНАКОР [30, арк. 1-8].

Нова ідеологія УНАКОР була викладена в окремій брошурі. «Генеральна лінія» руху була пересипана посиленнями на фашизм і націонал-соціалізм. Стверджувався націонал-соціалістський характер вільнокозацького руху, але за цією риторикою спостерігалися цікаві зміни в ідеології порівняно з УНАКОТО. Були прибрані згадки про обмеження у громадянстві та професійній діяльності євреїв, хоча антисемітизм активно спостерігався на сторінках програми. Роз'яснявся традиційний характер української козацької держави, але із застосуванням фашизму і націонал-соціалізму. Знову-таки християнській етиці та християнській церкві присвячувалося багато уваги у цій брошурі. Таким чином, незважаючи на риторіку, ідеологію УНАКОР не можна було віднести до класичних варіантів фашизму і націонал-соціалізму. З'явилися і деякі нові акценти. Наприклад, І. Полтавець-Остряниця був одним з тих, хто підтримував існування окремої козацької нації від Дону до Волги. Майбутнє України пов'язувалося у союзі з козацькими республіками та державами Закавказзя і Середньої Азії. Фактично Україна перетворювалась на центр нової великої федеративної держави. Запозичивши деякі ідеї післяреволюційних течій російської еміграції, особливо молодоросів та Народно-трудового союзу нового покоління (НТС НП), особливу увагу було приділено радянській молоді та можливості співробітництва з прихильниками націонал-комуністичної ідеї УРСР. Все це свідчило про намагання лідерів УНАКОР знайти нові шляхи для боротьби з комунізмом та нових союзників на міжнародній арені і серед частини російської еміграції [31, с. 8-19].

Безумовним було те, що УНАКОР у своїй політичній практиці активно підтримував нацистське керівництво. І. Полтавець-Остряниця розглядалася нацистами як можливий керівник маріонеткової держави у 1923-1928 рр., а у 1940 р. верхівка Рейху розглядала можливість двох кандидатів – П.Скоропадського і І. Полтавця-Остряниці посісти на гетьманський престол. Підтримував лідер УНАКОР нацистську Німеччину і в боротьбі проти СРСР у 1941-1945 р.

Висновки. Підсумовуючи все сказане, необхідно зазначити, що проблема характеру вільнокозацького руху у 20-30-х рр. ХХ ст. залишається недостатньо дослідженою і контроверсійною. У 1920-1939 рр. існувало декілька вільнокозацьких організацій, які мали різний характер. До того ж, він змінювався залежно від плину часу. УНВКТ, УКТ і УГО носили елітарно-монархістський та

консервативний характер. УНАКОТО за своєю ідеологією наближалось до ранніх форм італійського фашизму і націонал-соціалізму, хоча і не набуло ознак класичних форм правого тоталітаризму. Його характер необхідно визначати, як ультра-консервативний або праворадикальний. УНАКОР зберігав також риси притаманні раннім формам фашизму в ідеології та не може характеризувати-

ся як націонал-соціалістичний. У своїй політичній практиці він був тісно пов'язаний з нацистським режимом і активно співробітничав з ним. На наш погляд, необхідно продовжити подальше дослідження з нових теоретико-методологічних основ проявів фашизму і націонал-соціалізму в українській еміграції як у міжвоєнний період, так і в роки Другої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьев А. Л. Полин у чужих полях: [Про рос. емігрантів. Пер. з рос.] / А. Л. Афанасьев. – К.: Політвидав України, 1985. – 263 с. – С. 84-87. – С. 106-111.
2. Самойлов В. От белой гвардии к фашизму / В. Самойлов // Неотвратимое возмездие. – Москва: Издательство Министерства обороны СССР, 1987. – С. 111-129.
3. Шкаренков Л. К. Агония белой эмиграции / Л. К. Шкаренков. – М.: Мысль, 1986. – 270, [2] с.
4. Колин В. В. Белая эмиграция и Вторая мировая война / В. В. Колин. – Калинин: Калининский государственный университет, 1979. – 61 с.
5. Колин В. В. Крах российской контрреволюции за рубежом / В. В. Колин. Учебное пособие. – Калинин, 1977. – 49 с.
6. Колин В. В. Политический и идейный крах русской мелкобуржуазной контрреволюции за рубежом / В. В. Колин. Учебное пособие. – Калинин, 1977. – Ч. 1. – 121 с.
7. Чередниченко В. П. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму / В. П. Чередниченко. – К.: Політвидав України, 1978. – 334 с.
8. Трощинський В. П. Найманці фашизму (Українські буржуазні націоналісти на службі гітлерівців у міжвоєнний період 1921-1939 рр.) / В. П. Трощинський. – К.: Наукова думка, 1981. – 139 с.
9. Тамарський Ю. Українське Вільне Козацтво / Ю. Тамарський // Вісті Комбатанта. – 1962. – № 1. – С. 28-31.
10. Цапко І. Роля Вільного Козацтва у визвольній боротьбі (3 нагоди 50-річного Ювілею Українських Збройних Сил) / І.Цапко // Вісті Комбатанта. – 1967. – № 5-6. – С. 19-25.
11. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 660 с.
12. О कोरोков А. В. Фашизм и русская эмиграция (1920-1945 гг.) / А. В. О कोरोков. – М.: «Русакс», 2001. – 593 с.
13. Недбаевский В. М. Духовные и организационные проявления фашизма в среде российской эмиграции в Германии / В. М. Недбаевский // Новый исторический вестник. – 2000. – № 2. – С. 31-44.
14. Онегина С. В. Пореволюционные политические движения российской эмиграции в 20-30-е годы / С. В. Онегина // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 87-99.
15. Галушко К. Ю. Консерватизм чи фашизм? (До проблеми інтерпретації політичних ідей В. Липинського) / К. Ю. Галушко // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: КДЛУ, 2000. – Вип. 4 (Збірник наукових праць кафедри історії України та зарубіжних країн, № 1). – 464 с. – С. 159-172.
16. Бондаренко К. Ми просто стоїмо не на тому березі ріки...[Електронний ресурс] / К. Бондаренко. – Режим доступу: <http://www.i.lviv.ua/n16texts/bondar1.htm>
17. Осташко Т. С. Політичні амбіції Івана Полтавця-Остриниці / Т. С. Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.: 36 наук. ст. / Відп. ред. В. Ф. Верстюк. Вип. 3. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 180 с. – С. 147-170.
18. Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр.: Наукове видання / В. М. Лободаєв. – Київ: Темпора, 2010. – 672 с.
19. Caballero C. Los Fascismos Desconocidos, 1919-1945 / Carlos Caballero. – Cedade, 1982. – 230 с.
20. Випперман В. Европейский фашизм в сравнении 1922-1982 / Вольфганг Випперман. – Новосибирск: Сиб. хронограф, 2000. – 229 с.
21. Стефан Д. Д. Русские фашисты. Трагедия и фарс в эмиграции 1925-1945 / Д. Д. Стефан. – М.: Слово, 1992. – 441 с.
22. Лакер Уолтер. Черная сотня: происхождение русского фашизма / У. Лакер. – М.: Текст, 1994. – 431 с.
23. Kellogg M. The Russian Roots of Nazism: White Emigres and the making of National Socialism. 1917-1945/ Michael Kellogg. – Cambridge University Press, 2005. – 345 p.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3619, оп. 3, спр. 11, арк. 278-283.
25. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Трощинський. – Київ, 1994. – 259 с.
26. ЦДАВО України, ф. 3619, оп. 3, спр. 11, арк. 326-333.
27. Там само, арк. 333-341.
28. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 1040, арк. 3зв-4.
29. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 46, оп. 9 а, спр. 105, арк. 49.
30. Там само, ф. 46, оп. 9, спр. 407, арк. 1-8.
31. Ідеологія Українського Вільного Козацтва «УНАКОР». – Мюнхен: Українське Вільне Козацтво «УНАКОР», 1936. – 46с.